

РОЗДІЛ 15

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ФІЛОЛОГІЇ

УДК 821.161.2.09:[94(477)"1932/1933":341.485]

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2024.35.65>

«ЧИ Є В РАЮ ХЛІБ?»: ОСОБЛИВОСТІ ОСМИСЛЕННЯ ТЕМИ ГОЛОДОМОРУ В РОМАНІ Н. ЧАЙКОВСЬКОЇ «ОЧЕВИДЕЦЬ»

«IS THERE BREAD IN PARADISE?»: INTERPRETING THE HOLODOMOR THEME IN N. CHAIKOVSKA'S NOVEL «EYEWITNESS»

Ніколаєнко В. М.,

orcid.org/0000-0003-0493-3425,*кандидат філологічних наук, доцент,**доцент кафедри української літератури**Запорізького національного університету*

У статті досліджується специфіка художнього осмислення теми Голодомору в романі Н. Чайковської «Очевидець», який визнаний журі Міжнародного конкурсу «Коронація слова–2021» одним із кращих. В основі твору синтез реальних історій українців, збережених у архівних джерелах, і спогадів свідків тих подій. У романі йдеться про досвід переживання Голодомору десятирічного Омеляна, якому єдиному з родини судилося вижити. Смерть рідних від голоду, виховання в дитячому притулку залишили в його душі страх і байдужість, що заважають повноцінному життю героя і його особистісній реалізації. Авторка конструює реалістичну художню дійсність, уникаючи маркування простору топонімами, а персонажів називає лише за іменем і соціальною або родинною роллю, що допомагає акцентуванню масштабів геноциду-голодомору. Оповідь у творі ведеться від першої особи, у якій наратор виконує функції і учасника, і свідка подій. Тож дитяча наївна розповідь час від часу осмислюється й узагальнюється зрілим персонажем, який приходить до розуміння результатів і наслідків Голодомору взагалі і зокрема персонально для нього, що проявлялися насамперед у пасивності і байдужості до життя, нерозумінні самого життя, страху бути щасливим, помітним, підсвідомому очікуванні нових актів геноциду тощо. Найоригінальнішим художнім засобом, що допомагає осмисленню дитячого досвіду трагічних подій 1932–1933 років, є анепіфора, котру утворює однойменна назва роману разом із назвою серії статей, першою із яких є Іринчина публікація про Омеляна як свідка Голодомору – «Очевидець». З-поміж широкого проблемного спектру твору магістральним є осмислення питання дитинства в умовах геноцидної дійсності, у межах якого виокремлюється проблема соціального сирітства як поширеного явища тогочасної дійсності.

Ключові слова: голод, Голодомор, екзистенційний вибір, нарація, очевидець, страх, учасник.

This article examines the artistic interpretation of the Holodomor theme in N. Chaikovsky's novel Eyewitness, recognized by the jury of the international competition Koronatsiya Slova – 2021 as one of the best. The novel synthesizes real-life stories of Ukrainians preserved in archival sources with the testimonies of eyewitnesses to the tragedy.

At the heart of the narrative is the experience of ten-year-old Omelyan, the sole survivor of his family, who endures the trauma of witnessing death by starvation. The loss of his loved ones and his subsequent upbringing in an orphanage imprint a deep-seated fear and emotional detachment, preventing him from fully engaging with life and achieving personal fulfillment.

The author constructs a realistic artistic reality, deliberately omitting toponyms and referring to characters solely by their first names or social and familial roles. This technique emphasizes the vast scale of the Holodomor genocide. The novel is narrated in the first person, with the protagonist serving both as a participant in and a witness to the events. Thus, the child's naïve perspective is periodically reinterpreted and reassessed by the mature narrator, who gradually comes to comprehend the broader consequences of the Holodomor – both on a collective level and in his own life. These repercussions manifest primarily in passivity, emotional detachment, an inability to embrace happiness, a fear of standing out, and a subconscious expectation of further acts of genocide.

One of the most original artistic devices used to convey the child's experience of the 1932–1933 tragedy is anaphora, created through the novel's title Eyewitness and its connection to a series of articles, the first of which is Iryna's publication about Omelyan as a Holodomor witness – Eyewitness.

Among the novel's broad thematic spectrum, the central issue is the experience of childhood under genocidal conditions, with particular emphasis on social orphanhood as a defining phenomenon of that historical period.

Key words: famine, Holodomor, existential choice, narration, eyewitness, fear, participant.

Постановка проблеми. Однією з наймасштабніших гуманітарних катастроф ХХ століття є Голодомор, який пережила Україна в 1932–1933 роках. Наслідки трагедії й досі залишаються до кінця невідрефлексованими, належним чином неосмисленими, нереставрованими українським соціумом попри численні наукові дослідження в галузі історії, антропології, соціології, культурології, демографії, правознавства, політології, літературознавства тощо [див. 1, с. 103]. Непропрацьованість травматичного досвіду України 1932–1933 років пояснюється:

- політикою тоталітарного режиму, що маркував Голодомор грифом «СЕКРЕТНО», котрий скасовано було лише наприкінці 80-х років ХХ століття;

- значними втратами інформації, що пов'язано зі смертю ймовірних респондентів на той час, коли дослідження історії геноциду-голодомору стали безпечними;

- некоректним збереженням чи й знищенням інформації про масові злочинні вбивства голодом;

- запереченням правонаступницею СРСР Російською Федерацією наявності злочинних дій стосовно України в подіях Голодомору 1932–1933 років, що ускладнює процес визнання світовою спільнотою геноцидних намірів і актів, учинених радянським режимом щодо українського населення;

- недостатністю уваги й системної роботи українського політикуму, а почасти його «незрілістю» [див. 2, с. 50], що проявляється і в питаннях актуалізації визнання світовою спільнотою Голодомору геноцидом. Щоправда це питання активізувалося з початком повномасштабної російсько-української війни: 17 із 32 держав визнали Голодомор геноцидом упродовж 2022–2023 років [див. 3]. Але цей процес ще далекий від завершення;

- низьким рівнем інтересу масмедіа до висвітлення питань трагедії та популяризації знань про неї, її наслідки, залученості художнього й документального кінопродукту цієї тематики до телепростору тощо.

Мистецтво також має чимало творчих завдань, реалізація котрих важлива для рецепції теми Голодомору і його як швидких, так і відтермінованих у часі наслідків, а також для подолання посттравматичних проявів геноциду голодом.

Серед низки творів великих жанрових форм, автори яких звертаються до осмислення теми вбивства голодом, лише впродовж останнього часу поповнили каталоги художньої літератури романи О. й Т. Литовченків «Книга Жакіття. 1932–1938»

(2018), І. Мельниченко й В. Геращенко «Живі. Всупереч» (2021), Т. П'янкової «Вік червоних мурах» (2021), І. Власенко «Глибокі ріки течуть нечутно» (2023), Дарини Гнатко «Щоденник безнадійно приреченої» (2023), О. Донеччанки «Повернення вкраденої пам'яті» (2022) тощо, а також роман-фіналіст Міжнародного літературного конкурсу «Коронація слова–2021» Наталії Чайковської «Очевидець», який привернув нашу дослідницьку увагу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі роман Н. Чайковської «Очевидець» потребує ґрунтовного наукового осмислення. Нам відомо лише про спробу рецепції теми інакшості у творі, у якій В. Ніколаєнко досліджує досвід дитини з інвалідністю в часи Голодомору [див. 4].

Постановка завдання. Мета розвідки полягає в аналізі специфіки осмислення Н. Чайковською в романі «Очевидець» теми Голодомору 1932–1933 років та його наслідків.

Виклад основного матеріалу. Роман Н. Чайковської «Очевидець» постав унаслідок опрацювання численних спогадів людей, яким довелося пережити найстрашніший голод ХХ століття, і низки архівних матеріалів, що зберігали свідчення про геноцидні акції цього періоду.

Щасливе життя великої, дружної родини завершується з «приходом партії» [5, с. 19], утвердження котрої відбулося завдяки грабунку населення під офіційною назвою «колективізація», і вбивству голодом, унаслідок якого Омелян залишився сиротою. Цих згадок він намагається позбутися впродовж життя: «пам'ять ... нещадна до мене, бо досі пробуджує ті спогади, від яких холоде кров...» [5, с. 6].

Голодомор «пройшовся гострими чобітьми» [5, с. 165] по Омеляну, якому на час моровиці йшов одинадцятий рік. Хлопець не розуміє суті подій, що відбуваються, але цілком свідомий того, що їх наслідки ведуть до зубожіння родини, втрати землі, конфіскації врожаю, птиці й худоби – всеобіймаючого голоду. Тож оповідь Омеляна-учасника подій по-дитячому наївна й спочатку дещо спрощена, до кінця твору вже означена осмисленням трагізму ситуації, яка є результатом жорстокої реальності.

Авторка наділяє хлопчика фізичною вадою: диспропорцією ніг, проводячи паралель «з дорогою життя – складною, сповненою випробувань (асоціація з камінням, через яке повсякчас спіткався хлопчина), виснажливість котрого пророчо передбачила баба Варвара, даруючи онукові хрестик у переддень апогею Голодомору: “ – Хай береже тебе Бог, дитино. Бо чує моє серце, що

тобі найважче у житті буде...» [4, с. 81]. Уроки «спотикання» навчили Омеляна відчувати людей незалежно від тривалості знайомства з ними та їхнього соціального статусу: він розчаровується у своєму товаришеві, який кілька разів провокував обшуки з конфіскацією продуктів у їхній родині; тягнеться до доброї й щирої, але глибоко нещасної дружини Бориса Козиря, яка час від часу підгодовувала голодного хлопчика, допомагала його сім'ї продуктами, але сама не змогла жити поміж смертей, спричинених діяльністю свого чоловіка тощо. Серед розгулу голоду і смерті він бачив взаємопідтримку й допомогу тих, хто попри тотальну нестачу їжі ділився шматком хліба з ближнім (мати, тітка Ганна), що згодом сприяло правильному екзистенційному вибору Омеляна, зробленому в умовах «відсутності вибору», «розмивання та руйнування традиційної суспільної моралі» [6, с. 24] на користь моральних чеснот і емпатії.

Проблема соціального сирітства під час Голодомору набуває особливої ваги, адже матері, щоб дати шанс дітям на виживання, залишали їх на вулицях, під стінами сиротинців, підкидали чи віддавали чужим людям. Такий досвід має і Омелян, котрий виріс у дитячому будинку, біля якого мама залишила його і Даринку, взявши з кожного з них слово жити: «— Ти мусиш жити. Пообіцяй мені... — ковтаючи клубок у горлі, просила мама. — Обіцяю, — пискнула Дарина і припала змученим обличчям до маминого кожуха, а потім розплакалася... — Сину, ти мусиш жити... Обіцяєш мені? — шепотіла мама... — обіцяю» [5, с. 201].

Досвід страшного дитинства висотав у Омеляна жагу до життя, закарбувавши в душі страх втрати й байдужість. «Я не мав дітей. Ціле життя був сам. ... ніякої професії не здобув. Мені не хотілося. Нічого не хотілося» [5, с. 54], — усвідомлює чоловік з дистанції часу і віку, ділячись тягарем спогадів із сусідчиною онукою Іринкою. Про події Голодомору Омелян-очевидець веде розмову виважено, узагальнюючи, роблячи висновки з урахуванням соціально-політичної дійсності доби, про яку говорить, на основі аналізу власного життєвого досвіду й своєї поведінки як людини, що перебувала в умовах екзистенційного вибору, рідше звертаючись до осмислення стратегії поведінки інших.

На питання з багатьма невідомими: «Чому так сталося?» [5, с. 55] — чоловік урешті має відповіді. Партія, переконаний Омелян, забравши землю і її плоди, досягла своєї мети — отримала людину-маріонетку, яку нічого не цікавить, крім дня

насушного, адже «Голод має надто впевнений, переконливий голос, який глушить інші голоси. ... Перетворює людину на звіра...» [5, с. 56].

Проблемою тих, хто не зміг відродитися до життя, як і він сам, була «образна на світ, на Бога» [5, с. 54] й категоричне заперечення навіть мимовільної думки про доцільність такої величезної кількості жертв, які класифіковано за кількома типами. Мертві, що «понесли свої спогади до Бога» [5, с. 54], і живі, котрі змушені були щодня боротися з примарами минулого, чекали нових актів геноциду, і яких ігнорував режим, бо надто багато знали. Вони часто залишалися самотніми, адже боялися пережити те, що пережили їхні батьки («Коли був молодим, не раз думав, що треба б було завести сім'ю, народити дітей, але потім проганяв ті думки. Ні, я б не витримав, якби мені довелося бачити, як діти пухнуть з голоду» [5, с. 56]). Страх, заважає розвиватися інтелектуально, професійно, сковає потреби й бажання. Людина боїться найменших проявів життя і відчуття щастя, радості, свободи, бо так і не змогла вийти за межі «непомітності», не навчилася заявляти про себе як особистість, бачити сенс в житті і його різноманітних ознаках, формах тощо. Особливо складно соціальним сиротам, які «не розуміють цього світу» [5, с. 205], не вірять ні в кого й ні в що.

У сиротинці під впливом внутрішніх порядків формується особистість вкрай чи жорстока, чи втрачена. Причина цих проявів криється у відмові від них. Таким зневіреним і немотивованим був і Омелян, який лише в тридцять років усвідомив свою проблему: «Пам'ятаю, коли піймав себе на думці, що нікому не вірю — ні політикам, ні керівництву, ні сусідам. Мабуть, і сам собі через раз вірив» [5, с. 206]; до втрачених «належав я, проживаючи день за днем» [5, с. 206], не розумів чому й для чого живу.

Авторка пропонує художню версію Голодомору, свідомо уникаючи маркерів, які б прямо чи опосередковано вказували на регіон і населений пункт, де відбуваються події твору. Майже всі персонажі роману називаються за іменами і соціальною чи родинною роллю. Такий формат організації персоносфери твору і його просторового виміру є художнім прийомом, завдяки котрому акцентується увага реципієнта на масштабах геноциду, що охопив усю підсовєцьку Україну. Він впливає і на наративну організацію роману, у якому першоособова нарація має подвійний вияв позиції наратора: як учасника, так і свідка подій. Такий тип оповіді наразі рідковживаний у творах романного жанру, де тема Голодомору є домінантною.

Серед художніх засобів, за допомогою яких, досягається творча мета й акцентуються особливості осмислення досвіду трагічних подій 1932–1933 років маємо і використання анепифори, що утворюють однойменна назва роману й назва серії статей, яку започатковує Іринчина публікація про Омеляна як свідка голодомору – «Очевидець».

Роман є художньою рецепцією дитячого досвіду переживання геноциду-голодомору й може бути запропонований для читання підлітковій аудиторії, тож авторка уникає сцен насильства, канібалізму, розпусти чи пиятики, виразних художніх деталей, які зазвичай наявні у творах на тему Великого Голоду.

Висновки. Отже, у романі «Очевидець» Н. Чайковська репрезентує трагедію українського народу 1932–1933 років із позиції досвіду дитини. Смерть рідних від голоду, виховання в сиротинці залишили в душі головного героя твору Омеляна страх і байдужість, що заважають його повноцінному життю та особистісному розвитку. Специфіка реалізації творчого завдання авторки криється в низці художніх прийомів і засобів, які підібрано з урахуванням вікової категорії читача. Оповідь, що ведеться від першої особи, належить десятирічному Омеляну, котрий є учасником подій, але висновки й пояснення – нарація літнього героя-очевидця, який з дистанції віку і часу, переосмисливши події свого життя, говорить про наслідки підкорення українців голодом, що проявляються в суспільній та індивідуальній байдужості, нерозумінні

життя, страху перемін і боязні радісних емоцій, постійному очікуванні нових утисків, обмежень чи й актів знищення тощо.

У художніх вимірах пріоритетної в романі проблеми дитинства в умовах геноциду-голодомору виокремлюється проблема соціального сирітства як поширеного явища того часу. З метою наголосування на масштабах Голодомору авторка моделює реалістичну картину художньої дійсності твору не згадуючи топографічних назв, персонажів роману називає лише на імена і за соціальними або родинними ролями, що сприяє акцентуванню масштабів геноциду-голодомору.

Найоригінальнішим художнім засобом, що впадає в око й допомагає осмисленню дитячого досвіду переживання трагічних подій 1932–1933 років, є просаподосіс, утворений однойменною назвою роману разом із заголовком серії статей, першою із яких є Іринчина публікація про Омеляна як свідка голодомору – «Очевидець».

Оскільки роман лише на початковому етапі літературознавчого дослідження, то варто бодай пунктирно окреслити перспективи його наукового вивчення, які можуть бути привабливими. Маємо на увазі теми дитинства в усіх її аспектах, екзистенційного вибору, наративної організації художнього твору тощо. Певний інтерес твір може викликати і у фахівців освітньо-педагогічної галузі, адже написаний із урахуванням читачьких інтересів і компетентностей підліткової літератури, може бути використаний у освітньо-виховній діяльності закладів загальної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ніколаєнко В. Вбивство голодом: Тема Голодомору 1932–1933 рр. в українській літературі. *Мова. Література. Фольклор*. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика». 2022. № 2. С. 102–110.
2. Кушинська Л. Геноцид та відповідальність в контексті століття. *Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 листопада 2019 р.). Київ : видавець Мельник М. Ю., 2020. С. 40–53.
3. Визнання Голодомору актом геноциду в світі. *Національний музей Голодомору-геноциду*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/vyznannia-v-sviti-holodomoru-aktom-henotsydu/>
4. Ніколаєнко В. М. Дитина з інвалідністю в часи Голодомору в романі Н. Чайковської «Очевидець». *Вихід за межі: інклюзивна література як голос «іншого»*: матеріали міжнародної наукової конференції (26–27.09.2024 р.). Запоріжжя : БДПУ, 2024. С. 79–82.
5. Чайковська Н. Очевидець : роман. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2023. 224 с.
6. Козицький А. «Вибір без вибору»: екзистенційний вимір Голодомору-геноциду. *Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 листопада 2019 р.). Київ : видавець Мельник М. Ю., 2020. С. 24–38.